

*др Божидар С. Марковић,
редовни професор Правног факултета у Београду, у пензији*

СЕЋАЊА НА ПРАВНИ ФАКУЛТЕТ БЕОГРАДСКОГ УНИВЕРЗИТЕТА 1922 - 1992.

Припадао сам генерацији која се уписала на београдски Правни факултет октобра 1922. То је, убрзо по завршетку првог светског рата, била прва класа чије су студије трајале четири године, а испити се полагали групно. За претходне три генерације, као последица ратних и поратних прилика, настава је била скраћена на три године, а испити су полагани појединачно за сваки предмет. Та генерација из 1922. била је за своје време и изузетно бројна, имала је 600 студената.

Имала је и срећу да на Факултет ступи у његово "златно доба" које ће потрајати све до 1941. године, кад је други светски рат захватио и нашу земљу. Професори који су у то време на њему предавали били су људи великог знања и угледа, међу којима су се нарочито истицали Слободан Јовановић, Живојин Перић, Божидар В. Марковић, Гргур Јакшић, Драгољуб Аранђеловић, Живан Спасојевић, Теодор Тарановски, Тома Живановић. Као предавачи посебно су били занимљиви и имали велики број слушалаца Гргур Јакшић са својим предавањима из дипломатске историје Србије и Теодор Тарановски који је на маестралан начин излагао Увод у историју словенских права. На њихова предавања су у великом броју долазили и студенти с других факултета.

Осим на предавањима настава се обављала и у семинарима. Мене је изузетно привлачио семинар Римског права, који је водио велики ерудита Реља З. Поповић, а затим и семинар Грађанског права који је држао Живан Спасојевић, упознавајући нас с модерним појавама и схватањима у теорији приватног права и упућујући нас у критички начин резоновања. Захваљујући његовом утицају ја сам се већ тада посебно заинтересовао за грађанско право, чему је у великој мери допринео и специјални курс из задружног права који је држао Ж. Спасојевић, критички излажући ставове Ж. Перића о задружном праву.

*

У тој генерацији из 1922. налазио се и знатан број студената који ће се доцније истаћи у струци и у јавном животу. Међу њима су:

Стојан Прибићевић, изванредно интелигентан, образован и зналац страних језика, који је докторирао код Слободана Јовановића и убрзо затим отишао у политичку емиграцију заједно са оцем Светоза-

ром. Цео живот је провео у Америци где се истакао као публициста и новинар, али је штета што није остао у земљи у којој би се свакако развио у једног од наших интелектуалаца највишег ранга.

Тихомир Васиљевић, веома начитан и оштар дух; службовао је као судија у Ваљеву, Сарајеву, Мостару, Смедереву и Београду где је стекао глас најбољег београдског судије. Године 1940. изабран је за доцента кривичног поступка на београдском Правном факултету, а каријеру је завршио као редован професор процесног кривичног права на Правном факултету у Новом Саду. Писац је одличних расправа и уџбеника и сматран је за најбољег југословенског кривичноправног процесуалисту.

Мехмед Беговић, Србин мухамеданске вероисповести из Требиња, положио је докторат из шеријатског права на Универзитету у Алжиру, а затим је постао доцент за шеријатско право на београдском Правном факултету. Када је та катедра 1945. укинута, предавао је породично и наследно право и оставио за собом значајне радове из тих области и посебно из историје права. Био је редовни члан Српске академије наука и уметности и добитник Седмојулске награде.

Владислав Брајковић, Хрват из Пераста, који је после дипломирања у Београду прешао на Правни факултет загребачког Универзитета, тамо положио докторат и постао професор на катедри поморског права. На том пољу је постигао велике успехе и стекао глас најбољег југословенског стручњака за поморско право. Био је и члан Југословенске академије знаности и уметности и Црногорске академије наука и уметности.

Гроздана Керечки, одличан студент и племенита личност изванредне лепоте којој смо се сви дивили, службовала је као правни референт у Хипотекарној банци. Али живот према њој није био нимало милосрдан: комунисти су јој 1944. стрељали брата, оца и супруга! Превисла од жалости и туге отишла је пре времена са овога света.

Војка Демајо, интелигентна девојка из познате београдске јеврејске породице; успела је да, кријући се, преживи нацистички погром и терор и да се по завршетку рата поново укључи у живот. Радила је на правним пословима у разним установама, а каријеру је завршила као судија Врховног суда Републике Србије.

Треба још поменути да је генерацију студената из 1922. - као уосталом и сву нашу интелектуалну омладину тога времена - посебно привлачио Париз. Тако су на париском Правном факултету од наших другова положили докторате: адвокати Радивоје Воркапић и Радмило Белић, дипломата Миленко Милић и новинар Милош Бракус.

*

Ја сам, по дипломирању на београдском Правном факултету 1926, прво добио једногодишњу стипендију француске владе, а затим двогодишњу стипендију чувеног Маријевог фонда, ради полагања доктората у Паризу. То трогодишње бављење у Паризу за мене је у ствари значило наставак и продужење мојих студија на Правном факултету у Београду, нарочито зато што су и моји београдски професори већином били такође и француски ђаци (Перић, Спасојевић, Живановић) који су на

београдски Правни факултет и на своје студенте преносили дух француске правне науке. То је и разлог што ћу овде посветити мало места и мојим сећањима с париског Правног факултета.

Кад сам дошао у Париз, октобра 1927. имао сам срећу да и на тамошњем Правном факултету затекнем "златно доба". Тада је на њему предавала плејада великих и славних професора: Анри Капитан, Анри Леви-Улман, Етјен Бартен, Рене Демог, Жорж Рипер, Жермен Мартен, Гастон Жез, Луи Ле Фир, Асил Местр... Захваљујући претходном познавању француског језика и солидном правном знању понетом из Београда, нисам се у новој средини осећао нимало изгубљен и одмах сам се уклопио у њену атмосферу. Остајући веран својим симпатијама с београдског Правног факултета, определио сам се за докторат из приватног права, тада најтежу докторску групу на париском Правном факултету.

Из те области сам изабрао и предмет за докторску тезу - о односима појма правде и развика позитивног приватног права. Тај избор је свакако био младалачки смео и, данас бих рекао, авантуристички. Ипак сам успео да се у том огромном лавиринту проблема некако снађем и назрем прави пут. У томе ме је охрабрио и славни Анри Капитан кад ми је на одбрани тезе рекао: "За мене је било велико задовољство да читам на тако чистом француском језику једну тако елегантну дискусију о основним проблемима права. Ваша теза је јасна, ви имате јасан дух, али ваши закључци нису много охрабрујући". Ту повољну оцену је потврдила убрзо затим и позната правничка издавачка кућа "Русо и Комп" кад је моју тезу објавила у једној од својих колекција, а једновремено и угледно француско Друштво за упоредно право, кад ме је изабрало за свог члана.

*

По повратку у Београд, 1930. године, затекао сам велику привредну кризу у којој, услед строге буџетске штедње, није било могуће запослити се на Универзитету. Тек су крајем 1933. за Правни факултет отворена четири нова доцентска места, на која смо изабрани Илија Пржић, Милош Радојковић, Ђорђе Мирковић и ја. Постојећи колегијум прихватао нас је изванредно срдечно и пријатељски, може се рећи очински. Саветовали су нас и упућивали при нашим првим наставничким корацима. Сећам се нпр. како нам је ондашњи декан Живан Спасојевић говорио: "Децо, катедра је лед ледени, ви морате да је загрејете".

Током тих последњих шест година мог одсуствовања, на београдски Правни факултет је дошла и неколицина истакнутих млађих професора, међу њима Михаило Илић, Ђорђе Тасић и Драгољуб Јовановић. И они су се сви према нама четворици нових доцената опходили са симпатијама и с крајњом предусретљивошћу, позивајући нас на сарадњу како у области науке тако и у области јавног живота.

С професором Илићем и на његову иницијативу активно смо учествовали у покретању библиотеке "Политика и друштво" и опозиционог листа "Напред", публикација које су се залагале за демократске идеје, за реформисање централистичке Југославије, за пружање отпора фашизму и национал-социјализму, укратко за оздрављење ондашњег нашег политичког живота и за мир у свету.

С професором Тасићем као иницијатором основали смо прво Друштво за правну философију и социологију које је затим постало Друштво за социологију и друштвене науке. Организована је акција за проучавање нашег села и покренута значајна периодична публикација "Социолошки преглед".

Моја посебна пријатна данас и тужна сећања су везана за дружење с нашим незаборавним професором Божом В. Марковићем. Тај у сваком погледу изванредни човек нас је окупио у једну малу планинску екипу у којој су поред њега били Михаило Константиновић, Милош Радојковић, Мехмед Беговић, Драгаш Денковић, Драгољуб Баралић, ондашњи секретар Правног факултета и ја. Обилазили смо углавном планине западне, источне и средње Србије. На тим излетима се наравно највише разговарало и дискутовало о политичким приликама и догађањима у земљи, које је професор Божа осветљавало својим великим политичким искуством и луцидним резоновањима. Тако је ово планинарење у исти мах било и прави мали путујући политички семинар.

*

У том раздобљу моје професорске делатности од 1933. до 1941. године кроз београдски Правни факултет је прошло неколико хиљада студената, међу којима су се нарочито истицали:

Војислав Грол, веома образован, култивисан и даровит млад човек који је докторирао код Слободана Јовановића, објавио неколико изврских чланака из теорије јавног права и припремао се за универзитетску каријеру. Ову међутим није могао ни да започне у монархистичкој Југославији, јер га је био глас, уосталом неоснован, да је по убеђењу републиканац. За време немачке окупације био је хапшен и прогањан као син Милана Грола, министра у емигрантској влади, док је под комунистичким режимом, опет због оца, био на разне начине малтретиран и отпуштен из државне службе. Као адвокат бранио је пред судом Милована Ђиласа и каријеру је завршио у звању адвоката у пензији. Пред крај живота је написао монографију о Миловану Миловановићу као правнику, коју је посмртно објавила Српска академија наука и уметности. Тако Војислав Грол пружа још један пример како у нашој земљи и њени најбољи људи, због политичких прилика, не успевају да својој средини дају оно што су носили у себи и што се од њих могло очекивати.

Радомир Лукић, дошавши непосредно са села, захваљујући својим природним способностима, одмах је избио у први ред истакнутих студената. Ја сам га запазио у семинару за грађанско право кад сам му предложио да као семинарску тему обради схватања о друштву Анрија Бергсона који је почетком 30-их година био објавио своје знаменито дело "Два извора морала и религије". Лукић је то питање сјајно обрадио и задивио ме већ онда зрелошћу и продорношћу свог духа. Те своје способности он је затим стално потврђивао новим радовима и тако стекао глас најистакнутијег професора на Факултету. Још као млад човек постао је редован члан Српске академије наука и уметности и од њега се још очекују даљи значајни прилози правној науци.

Боривоје Познић је убрзо по своме доласку на факултет био запажан по широком општем образовању, знању страних језика и изузет-

но солидној стручној спреми. Определио се за специјализовање грађанског судског поступка и на том пољу је развио велику активност, тако да је постао један од наших водећих приватноправних процесуалиста. Написао је одличан уџбеник за грађанско процесно право и већ годинама припрема материјал за велики коментар Закона о парничном поступку.

Драгаш Денковић се још као студент заинтересовао за управно право. После дипломирања је постао асистент професора Михаила Илића на катедри управног права. Континуирано је и истрајно пратио развитак те правне гране из које је радио и докторску дисертацију. Посебно се бавио питањима у вези с организацијом универзитета и проблематиком универзитетског живота.

Глигорије Бугарски-Златић био је један од најбољих студената који су прошли кроз београдски Правни факултет и дипломирао је на њему с највишим оценама. Од његовог будућег рада смо сви много очекивали, али је његов живот свирепо и трагично прекинут 1945. године на бесмисленом Сремском фронту.

*

Рат од 6. априла 1941. и затим четворогодишња немачка окупација Србије, изазвали су велике потресе и на београдском Правном факултету. Слободан Јовановић, Божидар В. Марковић и Михаило Константиновић су отишли у емиграцију, а од млађих Слободан Драшковић и Радомир Живковић и, сем, М. Константиновића, тамо су сви завршили и своје животе. Остали чланови колегијума који нису избегли бивали су излагани разним злостављањима, хапшени су, затварани у логоре и отпуштани из државне службе, а Михаило Илић и Ђорђе Тасић су стрељани од стране окупаторских власти. Ипак и у тим несрећним и мрачним временима било је и светлих тачака.

Једну од њих је представљао отпор који је група млађих наставника показала према тзв. *Апелу против комунизма*, који је Недићева влада била упутила српском народу поводом устанка од 7. јула 1941. Сазване универзитетске наставнике тадашњи министар просвете Велибор Јонић је позвао да и они потпишу тај апел. Кад га је један од старијих професора упитао: "Шта ће бити с онима који тај Апел не потпишу?" - министар Јонић је одговорио: "Ја за њих више не гарантујем!" После те министрове изјаве врло мали број присутних је имао храбрости да ускрати свој потпис, а међу таквима је било највише професора с Правног факултета (Милан Жујовић, Милош Радојковић, Божидар С. Марковић, Тихомир Васиљевић, Драгаш Денковић).

Друго искушење за чланове колегијума Правног факултета била је тзв. обнова професорског кадра. Влада Милана Недића, пошто је претходно отпустила из службе све дотадашње професоре, била је расписала конкурс за избор нових наставника. Међутим наведени професори, а уз њих и Ђорђе Мирковић, сматрали су да по међународном ратном праву окупатор није овлашћен да мења правни поредак у окупираној земљи, те су одбили да се пријаве на расписани конкурс. Окупациона влада је сматрала да су они тиме поднели и оставке на државну службу, услед чега су током јула 1942. остали и без запослења и без прихода.

*

После ослобођења земље од окупатора и завођења комунистичког режима за београдски Правни факултет су наступили још тежи и ружнији дани. И у тим данима је било отпуштања и уклањања са Универзитета, хапшења, осуђивања на робију и стрељања. Само, то стање је трајало далеко дужи од окупације, читавих 45 година, и било је утолико теже подношљиво што није долазило од стране спољашњег непријатеља него од сопствених сународника. Тај период захтева да се о њему исцрпно пише и то ће вероватно учинити његови савременици, активни учесници и жртве. Овде ће се изнети само неколико најопштијих чињеница из тих жалосних времена, без помињања личности и имена прогонитеља и њихових жртава. Јавно мњење је о свима њима већ изрекло своје судове.

Под комунистичком диктатуром на факултету је пре свега дошло до крупних персоналних промена. Партија је постала једини фактор који је одлучивао о кадровској политици, и у Партију је углавном ступао млађи наставнички нараштај. Једни су улазили у партију из младалачког идеализма и заведени комунистичком пропагандом, други из страха да не изгубе положај, трећи из каријеризма и користољубља - "утурчи се плахи и лакоми", како рече Његош. При томе је најтужније било посматрати како ти новопечени комунисти, по директивама Партије а понекад и по сопственој иницијативи, прогањају и избацују с Факултета своје некадашње професоре, старије колеге и дојучерашње другове, пријатеље и добротворе. (Ја сам тако стављен у пензију у 43. години живота). Ти прогони су се затим проширили и на саме чланове Партије који су, отржењени и разочарани у комунизам, почели брже или спорије заузимати критичке ставове према марксистичкој доктрини и према политици Партије. На места свих прогнаних довођени су нови послушници, по правилу људи нижих интелектуалних, научних и нарочито моралних квалитета, што је имало за последицу негативну селекцију кадрова и с њом опште назадовање Факултета.

У истом раздобљу од близу пола века упоредо с овим сакаћена је и изопачивана и сама правна мисао. Пошто је укинуо политичке слободе, а с њима и слободу мишљења, комунистички режим је допуштао да се о праву говори и пише искључиво у оквирима марксистичке правне доктрине. Није била допуштена никаква критика тога, иначе научно неоснованог учења, а још мање заступање њему противних схватања о праву. Услед тога је четрдесетак студентских генерација изишло с овог Факултета с извитопереним и недовољним знањима о праву.

Срећом тај политички и духовни терор данас припада прошлости и пред нама се отвара нада да ће се, захваљујући демократским временима која наилазе, наш Правни факултет и с њим наша правна наука брзо вратити својим светлим традицијама и с њима наставити прекинуте путеве слободе, разума и истине.

Ето, такви су доживљаји и присећања једног од некадашњих студената и затим професора београдског Правног факултета током њиховог 70 година дугог заједничког путовања, уз један прекид који је потрајао скоро пола века, колико и сама комунистичка диктатура.